

(Tweede bewerkte versie)

IN HEM OPGEBOUWD TOT EEN WONING VOOR GOD (Ef. 2, 22)

Over de inrichting van de kerkruimte

Aartsbisschop Joris Vercammen

De eerste christenen kwamen samen in een of ander huis. Ze vierden er samen eucharistie en lazen er de Schrift. Dat laatste deden ze aanvankelijk in tempel en synagoge totdat de eerste verwoest werd en er een geleidelijke scheiding tussen 'kerk' en 'synagoge' plaatsvond. Hun samenkomsten vinden plaats in de context van het gewone leven: een familiehuis. Immers als God mens geworden is, dan is God afgedaald in het gewone leven van ieder van ons en heeft dat leven daarmee geheiligd. Er bestaat bij christenen daarom geen 'heilige aanwezigheid' die geïsoleerd en los van het leven en de wereld van de mensen te ontmoeten is. Sinds Jezus mens geworden is bivaakkeert Gods woord midden onder de mensen (Jo. 1, 14) De term 'familiehuis' kan gemakkelijk tot misverstand leiden alsof het zou gaan onder wat wij nu een eengezinswoning verstaan. Het ging naar alle waarschijnlijkheid bij de eerste christenen om grote huizen van notabelen die men best als 'gemeenschapshuizen' zou omschrijven omdat er meerdere volwassenen van verschillende generaties en kinderen samenleefden.

1 - Uitgangspunten

1.1 Het kerkgebouw: huis van de gemeente en ontmoetingsplek met God

Christenen hebben geen tempel omdat de tempel van het nieuwe Verbond Jezus zelf is. In Hem woont God in heel zijn volheid (Kol. 2,9). Mensen die door Hem verzameld worden tot Gods Volk worden eveneens tempel genoemd (1 Kor. 3,16). Daarom worden de huizen waarin dit Volk zich verzamelt met de tijd ook tot 'Heilige plaatsen', omdat de Ecclesia van de Heer, de Gemeente van Christus, er samenkomt rond haar Heer. Christus is de hoeksteen van deze gemeente die vanuit Hem dan ook wordt opgebouwd. (Ef. 2, 20) Als de Israëlieten hun kamp opsloegen in de woestijn kreeg eerst de 'ontmoetingstent', de tabernakel, waarin God onder Gods Volk woonde, een plek en daaromheen vonden de stammen van Israël een plaats voor hun tenten. Gods woning is het hart van het kamp en vandaaruit wordt tieder zijn plek gewezen.

In Jezus heeft god onder de mensen gewoond. (Johannes 1, 18) Christus is de ontmoeting tussen God en mens. Het Heilige is dan ook niet meer te vinden op een of andere plaats, maar daar waar Christus, de Levende, aanwezig is. Daar staat de poort naar de hemel open. Zoals Jacob de plek markeert waar hij 'gezien' had dat er vanuit de hemel een ladder naar de aarde werd neergelaten (Gen. 28, 11), zo markeren christenen de plek waar Jezus' levensoffer dankbaar wordt herdacht en gevierd want daar opent zich het hemelse perspectief van een liefde die van geen grenzen weet. De plek waar door de gemeente eucharistie gevierd wordt: dát is de ontzagwekkende plaats waar de belofte van God ervaarbaar wordt dat het mens en wereld goed zal gaan. De eerste kerkgebouwen worden gewoonweg genoemd; 'domus ecclesiae', dat is: huis van de kerk. Daarbij staat 'kerk' dan voor 'verzamelde gemeente' en meer specifiek betreft het de 'liturgie vierende gemeente'. Men wordt er door God samen geroepen om er Jezus' liefde dankbaar te gedenken en te vieren.

1.2 Een huis als een hart in de stad

De huizen waarin de liturgie werd gevierd waren daarvoor speciaal ingericht. Toch betekent dat niet dat het 'gewone' (of 'profane') en het 'religieuze' (of het 'heilige' of 'sacrale') zouden te scheiden zijn van elkaar. In goed joodse, en ook christelijke, traditie moet men stellen dat beide niet te scheiden zijn van elkaar. De platonische opvatting alsof Gods mysterie zich verborgen houdt en dat mensen er slechts een soort van afspiegeling kunnen van zien, wijzen we af. De God van de Bijbel is een God die zich openbaart in de geschiedenis van mensen. God wil aan mensen en aan hun geschiedenis een hart geven, 'een hart van vlees en bloed' (Ez. 11, 19) Kerkgebouwen als 'huizen van de vierende geloofsgemeenschap' zijn niet alleen pleisterplaatsen van 'het Volk van God' maar ook verwijzingen naar het feit dat elke samenleving een hart nodig heeft.

Hierbij moet ik denken aan wat Dag Hammerskjöld schreef als meditatietekst voor de bezoekers van het stiltecentrum in het gebouw van de Verenigde Naties in New York: 'Wij hebben allen een kern van stilheid in ons, omgeven door stilte. Dit huis, toegewijd aan werk en overleg ten dienste van de vrede, moet één ruimte hebben, die toegewijd is aan stilte in de uiterlijke zin en stilheid in de innerlijke zin. Het is de bedoeling in deze kleine ruimte een plek te creëren waar de deuren open kunnen staan naar de oneindige landen van gedachten en gebed.' (geciteerd in: Monica Bouman De levensweg van Dag Hammerskjöld. Kampen, 2006, p. 175)

Daarom is een kerkgebouw een 'ander huis' dan alle anderen. Het is op de eerste plaats een ruimte die uitgespaard werd in de stad om te verwijzen naar het hart van die stad. Een kerkgebouw is als een open plek in een dichtbegroeid bos waar er zicht is op de zon, die een mens in de donkerte van het woud slechts vermoeden kan. Een kerkgebouw is daarom ook een gebouw zonder direct nut, zonder economische functie noch enig andere functionaliteit. Het is een gebouw dat even 'om niet' is als al het mooie in een mensenleven 'om niet' is. Het kerkgebouw als het sacrale ruimte is daarom ook altijd een gastvrije ruimte. Dat wil zeggen dat het uitnodigt om 'mee te komen doen', mee te komen zoeken naar het hart van de stad en van de mensengeschiedenis. Een kerkgebouw is een uitnodiging aan allen die verlangen om Gods liefde te ervaren en het is een verzamelplek voor allen die zich door deze liefde willen laten raken.

1.3 Samengeroepen om te vieren en te gedenken

Stenen kunnen spreken. Het kerkgebouw vertelt het verhaal van de door God samengeroepen vierende geloofsgemeenschap in de taal van vorm en materie. Het gebouw en zijn inrichting zal daarom uitnodigen om samen eucharistie te vieren en als dusdanig mede bepalen hoe er gevierd wordt. De ruimte en haar inrichting bepaalt mede het ritueel en de communicatiepatronen die daarbij een rol spelen. Vandaar dat de inrichting van een kerkgebouw alles zegt over de identiteit van de vierende gemeenschap: wie men is en wat men gelooft, hoe men met elkaar omgaat en hoe men in de wereld staat. In zekere zin geldt ook voor het kerkgebouw: *lex orandi, lex credendi* ('zoals men bidt, gelooft men').

Door de Heer worden we aan elkaar toevertrouwd: niemand van de gelovigen is langer vreemdeling of gast, noch van de Heer noch van elkaar. Jezus heeft immers alle scheidingsmuren geslecht en mensen met elkaar tot één familie verzoend en samengesmeed. Huisgenoten van elkaar zijn de gelovigen geworden zoals ze huisgenoten van God zijn. In de Heer Jezus zijn we samen opgebouwd tot een plaats waar God woont. (Efesiërs 2, 11-22) Een dergelijke gemeenschap is in staat de wereld hoop en perspectief te geven. Dat is haar roeping.

In deze gemeenschap is de viering van de eucharistie de gestalte bij uitstek waarin de verbondenheid van Christus met zijn gemeente tot uitdrukking wordt gebracht. In de viering van de eucharistie stichten de verkondiging van het Woord van God en de gedachtenis van Christus' dood en opstanding in brood en wijn, 'totdat hij komt' een gemeenschap die hemel en aarde verbindt. In de eucharistie participeren we aan Jezus wijze van leven en liefhebben. We worden 'in christus' opgebouwd tot een gemeenschap. Daarom was voor de eerste christenen boven elke twijfel verheven dat de Heer in brood en wijn in zijn gemeente aanwezig is. 'Voeg u bij hem, bij de levende steen die door de mensen werd afgekeurd maar door God werd uitgekozen om zijn kostbaarheid, en laat u ook zelf als levende stenen gebruiken voor de bouw van een geestelijke tempel. Vorm een heilige priesterschap om geestelijke offers te brengen die God, dankzij Jezus Christus, welgevallig zijn.', lezen we in de eerst Petrusbrief (1 Petrus 2, 4-5)

Het is de Heer zelf die uitnodigt tot het vieren van de eucharistie, dat geheel van gebed en rite dat de gedachtenis vormt van Christus' dood en opstanding en waarin de kerk van alle tijden en plaatsen uitziet naar Zijn komst in heerlijkheid. Dat te vieren is het 'offer van dankbaarheid' dat de kerk brengt en waarin alles en iedereen zijn ware glans en luister, zijn ziel en zaligheid krijgt. Liturgie is een zaak van de hele vierende gemeente. We zeggen: de hele vierende gemeente is 'subject' van de liturgie. Liturgie is gemeenschapsliturgie en daarom zal de plaats van de liturgische handeling ook 'in het midden van de gemeente' zijn. De voorganger heeft een dienende rol. Hij of zij is degene die als 'voorzitter' de liturgische viering mogelijk maakt in het verwijzen naar de Heer die het initiatief neemt om de gemeente samen te brengen. De betekenis van de voorganger bestaat erin te verwijzen naar het feit dat we als kerk, als vierende gemeenschap, onszelf niet uitgevonden hebben maar dat ons samenkomen een antwoord is op een uitnodiging die van de Heer zelf afkomstig is. De voorganger representeert de Heer, die het Hoofd is. Vandaar dat er in

de liturgie geen sprake kan zijn van een wezenlijke tweedeling tussen clerus en leken. Integendeel vindt de gemeente haar eenheid in de Heer. Natuurlijk zijn er verschillen rollen en taken, maar dat betekent niet dat de gelovigen die deze als dienst op zich genomen hebben daardoor wezenlijk van elkaar zijn gaan verschillen. Clericus wil immers letterlijk zeggen: 'iemand die deelt in de erfenis' en dat doen we alle gelovigen. Etymologisch betekent het woord 'laicos', 'lid van het Volk van God' en ook dat slaat dus ook op allen, ook al wordt de term historisch gebruikt om een niet-ambtsdrager aan te duiden. De gemeente is het 'Lichaam van Christus' en elk lid heeft een eigen bijdrage en verantwoordelijkheid te vervullen. Allen zijn daarbij gelijkwaardig. (vergelijk 1 Kor. 12)

2 - Het vieren van de liturgie en de inrichting van de kerkruimte

Wat we in de vorige paragraaf aan uitgangspunten hebben beschreven willen we concreet toepassen op de inrichting van de kerkruimte.

2.1 De hele ruimte is 'heilige plek'

Vanuit het geschetste perspectief mag het duidelijk zijn dat we in de inrichting van de kerkruimte geen scheiding willen tussen 'heilig' en 'profaan' noch tussen 'clerus' en 'leek'. Daarom is een podium uit den boze tenzij het een functioneel zou zijn. Evenmin moet er een afscheiding zijn tussen een 'liturgisch-centrum' of 'priesterkoor' en het schip van de kerk dat dan voor de leken gereserveerd zou zijn. Binnen de kerkruimte zelf is er geen enkele reden om een deel ervan als 'heilige plek' af te zonderen. Het zou niet alleen betekenen dat men een drastische tweedeling aanbrengt binnen de gemeente, maar ook dat men 'het sacrale' isoleert. De hele ruimte is 'heilige ruimte'. Daarom spreken we als katholieken ook niet van een 'kerkzaal' die zondags voor de eredienst, maar doordeweeks voor andere doeleinden gebruikt zou kunnen worden. Een kerkgebouw wordt gewijd omdat het van dan af in zijn geheel 'heilige ruimte' is. Dat is het gebouw ook altijd en niet alleen op zondag en dat stelt bepaalde eisen aan het niet liturgisch gebruik van zo een gebouw. Misschien worden de mogelijkheden tot gebruik door dat gegeven beperkt, het zal echter vooral een bepaalde eerbiedige omgang met de ruimte stimuleren. Natuurlijk zal men zich moeten afvragen wat er in deze ruimte kan en niet kan, echter alles wat met de levenskwaliteit van mens en samenleving te maken heeft kan er een onderkomen vinden tot en met kerkasiel voor vluchtelingen. Als wat er gebeurt zich maar verstaat met een 'eucharistische visie' op mens en samenleving...

Er zijn maar weinige situaties waarin men bij de herinrichting van de kerkruimte erin geslaagd is deze tweedeling, die met de architectuur van de meeste van onze kerkgebouwen mee gegeven is, te doorbreken. Meestal is men niet verder gekomen dan de herinrichting van het liturgisch centrum, dat in oppositie met het kerkschip blijft staan. Het liturgisch centrum wordt tot een soort van podium waarop de liturgische handeling zich afspeelt. De opstelling in rijen van banken en stoelen maakt dat het geheel eerder een soort van gehoorzaal of theater wordt. Daarbij wordt dus structureel geen ruimte gemaakt opdat de hele gemeenschap tot subject van de liturgie zou worden. Vaak is men ook in een nieuwe inrichting niet los gekomen van de oude tweedeling, zoals Louis van Tongeren opmerkt: 'We hebben over het algemeen te maken met statische ruimtes waarin bijna elk liturgisch handelen is gereduceerd tot één communicatieve vorm, en wel de interactie tussen liturgisch centrum en kerkschip of tussen voorganger en gemeente. Dit betekent dat de gemeente zich niet rond de tafel schaart maar tegenover de tafel, en dat – misschien enigszins gechargeerd uitgedrukt – het koor de lof Gods richt tot de gemeente, en dat de voorganger niet bidt tot God maar tot de gemeente, hij gaat de gemeente niet voor in gebed, maar spreekt een gebed uit ten overstaan van de gemeente.' (Van Tongeren in 2003: 96)

Samengevat: uitgangspunt dient dus te zijn dat de hele ruimte tot 'sacrale ruimte' wordt en da er geen tweedeling wordt aangebracht tussen 'celebrant' en volk. Dat betekent dat podia dienen vermeden te worden (tenzij noodzakelijk voor de zichtbaarheid) en dat het altaar zodanig dient geplaatst te worden dat allen zich bij het vieren van de eucharistie als concelebrant betrokken kunnen voelen.

2.2 Liturgie in het midden van de gemeente met de Heer als centrum

Door in de vorige paragraaf besproken plaatsing van het altaar kan de liturgie tot een communicatief gebeuren worden. In de dienst van de Heilige Schrift wordt het Woord van God op verschillende wijze verkondigd: in de lezingen uit de Schrift door lectores en diaken (prijester), maar evenzeer in de antwoord-

psalm, het alleluia/tractus en de acclamatie door de gemeenschap, weer onderscheiden naar cantrix, koor en allen. Als we bedenken dat ook de lezingen van huis uit worden gereciteerd, kunnen we ervaren hoezeer de hele gemeenschap deelt in de verkondiging van de Schrift. Zo zing-sprekend communiceert de gemeente zichzelf tot een eenheid. Het gevaar van consumentisme wordt hierdoor grotendeels bezworen. Men zit immers niet tegenover een altaar, maar is er als één geheel rond verzameld, geschaard. Bij het voorgaan in de liturgie moet de indruk vermeden worden dat de voorganger tegenover de gemeente zou staan. Als allen in de gemeente concelebreren dan bestaat de voorgangerrol erin die concelebratie mogelijk te maken. Daarbij vervult hij of zij ook een symbolische rol door het representeren van de uitnodiging tot de viering die van de Heer uitgaat. Het is de Heer die de vierende gemeente voorgaat en het is de Heilige Geest die de concelebratie van de gemeente mogelijk maakt. Eucharistievieren is zoals de leerlingen in Emmaüs met de Heer aan tafel zijn en hem herkennen als hij het brood voor ons breekt. (Cf. Lucas 24)

Hierbij kan het gezamenlijk gericht zijn op het Oosten (of in elk geval het samen bidden in de dezelfde richting en niet 'naar elkaar toe') een belangrijk hulpmiddel zijn voor de beleving van de communicatie met God die in Woord en Tekenen naar ons toekomt en die de gemeente naderen mag. Deze gemeenschappelijke gebedsrichting veronderstelt echter niet dat de voorganger zich met de rug naar het volk keert noch dat de gemeente op rijen stoelen of banken achter elkaar dient opgesteld te worden. Samen rond het altaar geschaard en dezelfde kant 'uitkijken' kan samengaan op voorwaarde dat de kring in oostelijke richting 'open blijft'. Zelfs als tijdens het eucharistisch gebed de voorganger alleen aan het woord is, zal daardoor de ervaring ontstaan gezamenlijk te bidden. Daarbij mag men echter niet vergeten dat het altaar 'de plek van de godsopenbaring' is tijdens de liturgie. De 'oosting' van de vierende gemeente mag daarom geenszins afbreuk doen aan de centrale plaats van het altaar, dat zich als teken van het Christusmysterie in het 'midden van de gemeente' bevindt. Feitelijk betekent dit dat men tot een U-vormige of een ellips-vormige opstelling van banken en/of stoelen zal komen. Overigens moet hierbij worden opgemerkt dat het bij de eucharistie gaat over de 'gerichtheid naar boven' zoals uit de aanhef van het eucharistisch gebed blijkt als de voorganger tot de gemeente zegt: 'Opwaarts de harten'. Daaruit mag men besluiten dat de gerichtheid naar het oosten slechts van secundaire betekenis is. Overigens stond niet het altaar maar de cathedra van de bisschop oorspronkelijk in de apsis die gericht was naar het oosten. Dat heeft te maken met het verwijzende karakter van het ambt.

Het Oosten wordt, als verwijzing naar het opkomen van de onoverwinnelijke zon, tot kosmisch symbool voor de verrijzenis van de Heer Jezus, waarin de dood definitief overwonnen wordt. Het wordt daarmee eveneens tot een symbool van het verschijnen van de Heer 'op het einde der tijden' en dus de bestemming van de mens. De mens zal mogen delen in de verheerlijking van Jezus, de Christus. Daarmee brengt deze gerichtheid naar het Oosten een mystieke dimensie in de ruimte en in de liturgie die van wezenlijk belang is. Een en ander zou dan ook wel uit de gebeden moeten blijken. De vraag blijft echter of men daarbij deze dimensie ook fysiek in het oosten moet lokaliseren. De beleving van het oosten als een bijzondere richting roept in de westerse leefwereld van nu nog nauwelijks enige mystieke associatie op. Maar je kunt in de ruimte, ongeacht in welke windrichting dan ook, wel een 'excentrisch oriëntatiepunt' creëren dat deze functie vervult. Kwestie is van een punt te creëren, door er een kruis te plaatsen of te hangen bv., dat zich buiten de kring van de vierende gemeente bevindt maar waar naartoe men zich kan richten bij de schuldbelijdenis, het doen van voorbeden, enz. Daarmee moge worden uitgedrukt dat de gemeente het heil ontvangt 'van elders'. Men moet daarbij echter opletten niet een tweede 'blikvanger' te creëren die de aandacht van het altaar afleidt. Het is het altaar dat het centrale symbool van Christus is en moet blijven!

2.3 Het altaar

Zoals in de eerste eeuwen hoort het altaar centraal te staan in de ruimte zonder afscheiding met de gemeente en evenmin mag het zich op een verhoog bevinden (tenzij daarvoor dus een functionele reden zou bestaan). Allen, de hele gemeente inclusief voorganger, staan samen op dezelfde 'heilige grond'. Het altaar staat centraal omdat het symbool van Christus is. Het altaar is de Tafel ('mensa') die door het vieren van de eucharistie tot 'troon van Christus' wordt. Daarom is er maar één altaar in een kerkgebouw. 'Bidden en leven konden voor Jezus niet gescheiden worden, en dat geldt ook voor ons. Zijn altaar is een blijvende verwijzing naar zijn levensproject, de gave van zijn leven, zijn liefde tot het uiterste. Wijs naar het altaar kijkt en de tekentaal ervan verstaat, voelt zich uitgenodigd en geroepen om delen in dat levensproject en Jezus te volgen op zijn weg.' (Johan ten Velde 2013/1: 95)

Het altaar is tegelijk altaar en het altaar tegelijk tafel omdat de eucharistie tegelijk offer en maaltijd is. Het altaar is de plaats voor de consecratie en communie. Dat wil zeggen dat op het altaar de gaven, en eigenlijk ons hele leven, aan God geofferd worden en daardoor geheiligd. Vanaf het altaar worden zij ook gedeeld en uitgereikt. De beide bewegingen, offer aan God en God die zich uitdeelt aan mensen, zijn voor de liturgie wezenlijk. Dat gegeven stelt meteen eisen aan de vormgeving: het mag massief zijn, niet te groot (in de eerste eeuwen was het altaar niet groter dan één vierkante meter) omdat het slechts plaats moet bieden aan brood en wijn en aan het missaal. Omdat het altaar zelf object van verering is past het niet er een opstaand kruis op te plaatsen. Evenmin past het er heiligenbeelden of iconen op te plaatsen en ook de kaarsen worden liefst ernaast geplaatst. We moeten terug naar de oorspronkelijke eenvoud van het altaar waarop slechts de gaven van brood en wijn en het evangelieboek een plaats moeten hebben. Het lege altaar is een symbool van de menselijke beschikbaarheid. Een microfoon past niet op het altaar en daarom moet daarom een discrete plaats krijgen (plat liggend bv.). In de eerste kerk had het altaar vaak de vorm van een kubus. 'De kubus is het symbool van de ontvankelijkheid voor alles wat de schepping, inclus de menselijke betrokkenheid, te bieden heeft: de figuur staat met zijn oppervlakten open naar de vier uiteinden der aarde. Het altaar is het verzamelpunt van alles wat mensen bezighoudt: het dagelijkse werk, zorgen en noden allerhande, ontberingen en gebeden, bekommernissen en verlangens over het gezinslevens...' (Daniel McCarthy 2013: 85). Het altaar dient gewijd te worden.

Vanaf de tweede en derde eeuw is er sprake van verering van de martelaren en wordt er in combinatie met het traditionele dodenmaal ook eucharistie gevierd in de nabijheid van hun graf of zelfs op hun graf. Vanaf de vierde eeuw wordt het altaar in deze martelarenverering betrokken. Men wil daarmee tot uitdrukking brengen dat wat in de eucharistie gevierd wordt actueel was en is in het leven van de gelovigen. Met andere woorden er wordt een rechtstreeks verband gelegd tussen het levensoffer van deze medechristenen en de zelfgave van de Heer aan het kruis. Daaruit ontstond de gewoonte om alle altaren te voorzien van een relikwie. Een relikwie in een altaar is een reëel teken van verbondenheid met een martelaar of heilige die men niet slechts als 'inspirerend voorbeeld' maar ook als hemelse getuige van Gods goedheid in de gemeente aanwezig wil weten. Later wordt ook het schenken van relikwieën aan nieuwe geloofsgemeenschappen tot een sterk teken van verbondenheid tussen moeder- en dochtergemeenschappen of bijvoorbeeld ook tussen zusterkerken.

2.4 De plaats van de gemeente

De gewoonte om een omheining rond het altaar te plaatsen, die zich dan ontwikkelde tot de communiebank zoals wij die nu kennen, vindt zijn oorsprong in de derde eeuw. Het is overgenomen uit het heidendom dat daarmee een 'sacrale plek' wilde markeren. Klassiek bevond zich in de apsis de cathedra van de bisschop. Voor de apsis stond het altaar in een door kleine muurtjes afgescheiden ruimte. Het volk stond rondom dat liturgisch centrum. Deze omstaanders worden vooral door het feit dat ze zich achter een afscheiding bevinden van participanten tot toeschouwers, of in elk geval worden ze tot participanten die op afstand dienen te blijven. In de loop de Middeleeuwen werd de plaats van de viering verplaatst naar de vergrote apsis die alleen voor de clerus toegankelijk was, en dus tot 'priesterkoor' werd. Helemaal achterin deze apsis stond het altaar. De zetel van de bisschop, die eerder belangrijker werd geacht dan het altaar, wordt verplaatst naar de noordzijde.

Door de drastische scheiding van het priesterkoor van de rest van de ruimte, raakt het volk fysiek steeds verder verwijderd van de liturgische handeling. Deze ontwikkeling heeft sterk bijgedragen tot het uiteenvallen van de 'liturgische gemeenschap' in een klerikaal deel dat belast was met de 'uitvoering' van de liturgie en het volk dat eigen devoties ontwikkelde (zoals het bidden van de rozenkrans tijdens de mis bijvoorbeeld). Als dan de liturgie bovendien in het Latijn wordt gevierd en de priester zich met de rug naar het volk (omdat hij ook in die uiterste hoek van de apsis zich naar het Oosten wil keren) wordt de scheiding vast verankerd in de communicatiestructuur van de liturgie.

De 'participatie' van het volk zal zich op de duur noodzakelijkwijze beperken tot het aanschouwen van de 'heilige gaven' die na de consecratie door de priester omhoog geheven worden. Daarbij komt dat vanaf de twaalfde eeuw men de eucharistie op een 'realistische wijze' gaat opvatten. In het algemeen winnen de natuur en het zintuiglijke aan betekenis wat aanleiding geeft tot de opvatting dat Gods heil zich realiseert doorheen aardse dingen. Dat is de context waarin zich de transsubstantiatieleer kan ontwikkelen. De

hostie wordt de aardse materie waarin God 'tastbaar concreet' aanwezig is. Daaruit ontwikkelt zich in de middeleeuwen de devotie van het uitgestalde sacrament (geconsacreerde hostie in een monstrans die op een troon wordt gezet), het lof en sacramentsprocessies. Er vindt daarbij een vergeestelijking plaats: de hostie dient niet meer gegeten te worden want ze is in verschijningsvorm van brood, toch niet meer wat ze eigenlijk is: lichaam van Christus. Bij het schouwen van de hostie wil men als het ware voorbij deze verschijningsvorm zien tot het wezenlijke. In feite isoleert deze ontwikkeling het teken van het brood van de context van het eucharistische teken van breken en delen dat door de vierende gemeente wordt gesteld en abstraheert ze daarmee de eucharistische beleving tot een louter individuele devotie, die eventueel nog wel gezamenlijk wordt beleefd in sacramentsprocessies of vespers-met-lof. Oud-katholieken hebben grote vragen bij deze ontwikkeling en we willen terug naar de tijd van de eerste kerk waaraan deze gebruiken vreemd waren.

In het eerste tien eeuwen was het gebruikelijk de communie staande te ontvangen. Dat had onder andere ook te maken met het feit dat men dan gemakkelijker uit de kelk kon drinken. In Oost en West was het de gewoonte onder beide gedaanten te communiceren. In de middeleeuwen komt de gewoonte op de communie knielend te ontvangen en vanaf de zeventiende eeuw wordt een ontwikkeling ingezet waarbij de koorafscheiding stilaan tot communiebank wordt. Het is fout om de communiebank 'tafel van de Heer' te noemen, want die benaming komt slechts het altaar toe. Het ligt voor de hand dat de vierende gemeente in een kring rond het altaar komt staan om de communie onder beide gedaanten te ontvangen. Dat men daarbij in de kring blijft tot de laatste van de kring gecommuniceerd heeft versterkt het gemeenschapsaspect van de eucharistie. Het is dan ook niet aan te bevelen dat men elk afzonderlijk de communie 'afhaalt' en meteen zich opnieuw naar de eigen zitplaats begeeft. Het vormen van een kring maakt het communiceren niet alleen tot een gezamenlijk maar ook tot een intens gebeuren dat het nodige respect en devotie oproept. Het gebruik van een communiebank is daarvoor dus niet noodzakelijk. Het verdient de voorkeur terug te keren tot het oud-kerkelijke gebruik om in een kring om het altaar staande de communie te ontvangen.

2.5 De ambo

De ambo verdient eveneens, zoals het altaar, een duidelijk plaats in de ruimte. Deze wordt tegenover de gemeente geplaatst waardoor uitgedrukt wordt dat de gemeente door God wordt toegesproken en dat zij het woord ontvangt. De Ambo dient dus voor de lezingen, de antwoordpsalm en de paasjubelzang in de paaswake. De homilie wordt eveneens van de ambo gedaan. Het is dus niet de bedoeling dat de ambo gebruikt zou worden voor allerlei inleidende woordjes, noch voor het dirigeren van de zang, noch voor de kyrie-litanie. Dat wil zeggen dat de Cantor slechts voor de antwoordpsalm zich naar de ambo begeeft, andere voorzang gebeurt van op de eigenplaats van cantor en koor. Eveneens worden mededelingen van op een andere plaats gedaan. De voorbeden worden van 'in het midden der gemeente' gedaan, niet van de ambo.

Er is maar één ambo want er is maar één Heilige Schrift en maar één Woord Gods. Ook de ambo moet van een sobere maar sprekende vormgeving zijn en dus meer dan een gewone lessenaar die men gemakkelijk aan de kant kan schuiven.

De plek van de ambo moet er een zijn waar de aandacht van de gemeente gemakkelijk vastgehouden kan worden. Hetzelfde wordt ook voor het altaar gezegd zodat er feitelijk ruimtelijke inrichting ontstaat die zich rond twee polen concentreert. De ambo kan als de ene pool van de liturgie in het oosten van de ruimte geplaatst worden, het altaar als de andere pool op een redelijke afstand ervan. De lector en diegene die de preek houdt staan tegenover de gemeente met hun gezicht naar het altaar. De gemeente die in een U-vorm rond het altaar zit 'staat open' op het Woord.

Het zal echter van de ruimte afhangen of deze tweepolige inrichting inderdaad gerealiseerd kan worden. De U-vorm veronderstelt dat de gemeenteleden tegenover elkaar komen te zitten en dat is in kleine ruimtes niet altijd vanzelfsprekend omdat men zich er ongemakkelijk bij voelt. Indien dat niet het geval is, verdient het de voorkeur het altaar de meest centrale plek te geven en de plaats van de ambo daaraan aan te passen door hem bv. achter het altaar te plaatsen.

2.6 De doopvont

De doopvont wordt bij de ingang van de kerkruijme geplaatst. Daardoor worden we telkens als we de kerk

betreden eraan herinnerd dat we door de doop tot Christus gekomen zijn en tot Zijn gemeente zijn gaan behoren. Het is aan te raden om een verband uit te drukken tussen altaar, ambo en doopvont omdat ze de eenheid vormen waarop ons leven als christen en als geloofsgemeenschap gebaseerd is. Als een doopkappel zich bij de ingang van de kerkruimte ingericht werd, dan staat zij tegenover het altaar dat zich aan de andere kant van de ruimte bevindt. Daarmee wordt in de architectuur uitgedrukt dat doop en eucharistie de twee centrale sacramenten zijn. Het is van belang dat de doopvont zo geplaatst is dat de gemeente zich er bij een doop kan rond verzamelen. Indien dat onmogelijk is kan men met een 'credenstafel voor de doop' werken die in het midden van de gemeente wordt geplaatst als er gedoopt wordt. Het blijft echter een voorwaarde dat er liefst in de buurt van de ingang een doopvont staat waarbij buiten de Paastijd ook de Paaskaars geplaatst wordt.

3 - Secundaire symbolen

Naast de reeds hoger besproken 'oosting' van het kerkgebouw behoren ook het tabernakel en de zetel van de voorganger tot de secundaire symbolen. Daarbij bespreken we ook de plaats van cantor, koor en orgel. Tot slot gaan we kort in op de toegang tot het kerkgebouw: het kerkportaal.

3.1 Het tabernakel

De reeds vanuit de oudheid stammende gewoonte om het altaar te versieren (voorzetsels, retabels, gordijnen, enz.) heeft gemaakt dat het mensakarakter van het altaar op de achtergrond verdween. Door de verbinding met het tabernakel en het hoogaltaar, die uit de 16e eeuw stamt, werd de focus meer op de geconsacreerde gaven gelegd dan op het liturgische gebeuren. De reeds vermelde gewoonte want de geestelijke communie door het aanschouwen van de omhoog geheven, c.q. uitgestalde gaven, zetten deze bedenklijke ontwikkeling verder nog kracht bij. Het tabernakel hoort niet op het altaar thuis. Aanvankelijk werd de reserve van de gaven bewaard in een nevenruimte (vandaar de naam 'sacristie').

In het tabernakel wordt het geconsacreerde brood bewaard om het uit te kunnen delen aan zieken en sterven, eventueel ook aan medegelovigen die niet aanwezig konden zijn bij de viering, of voor een nood-situatie waarin het voor de gemeente niet mogelijk zou zijn om eucharistie te vieren. Deze laatste situaties komen echter slechts vanaf de 11e eeuw voor, eerst in kloosters en daarna ook in parochies. Sinds de zestiende eeuw wordt het algemeen gebruik. We willen dit gebruik zoveel mogelijk beperken om te voorkomen dat het teken van het brood geïsoleerd zou raken van de zijn eigenlijke context: het vieren van de eucharistie door de gemeente. Het tabernakel dient op een plek geplaatst te worden waar het niet de aandacht trekt, maar waar het wel met een zekere eerbied omgeven wordt (er wordt een brandende kaars, c.q. godslamp bij geplaatst).

3.2 De zetel van de voorganger

De zetel van de voorganger in de eucharistie herinnert aan de Cathedra van de bisschop in de kathedraal. Deze bevond zich in de eerste eeuwen in het uiterste punt van de apsis en was omringd door de zetels van de priesters. De Cathedra is het symbool van de ambtelijke autoriteit van de bisschop als voorganger van de kerk. Tegen deze achtergrond is het duidelijk waarom de zetel van de voorzitter van de eucharistische samenkomst zo opgesteld moet worden dat het duidelijk is dat hij of zij de voorganger van de hele vierende gemeente is. Daarom is het aan te bevelen deze zetel achter in de apsis tegenover de gemeente te plaatsen. Van op die zetel leidt de voorganger de woorddienst en ook het slot van de eucharistie. Als de plaatsing van deze zetel in de apsis ruimtelijk niet mogelijk is, dan dient hij links of rechts van het altaar een plaats te krijgen. In alle gevallen dient men van op die plek een goed contact met de gemeente te kunnen hebben.

De zitplaatsen voor hen die een bijzondere dienst vervullen in de liturgie. Zoals misdienaars, lector, moeten op een geëigende plaats in de buurt van het altaar voorzien worden. Op de plaats van cantor en koor komen we verder nog terug.

3.3 Cantor, koor en orgel

Muziek en zang hebben een belangrijke functie in de liturgie omdat ze in grote mate bijdragen aan het communicatieve karakter ervan. Daarom horen cantor, koor en orgel niet ver weg van het altaar geplaatst te worden maar integendeel op een plek dat Cantor en koor duidelijk als leden van de vierende gemeente

ervaren kunnen worden. De ruimtelijke mogelijkheden zullen per situatie verschillen maar in elk geval mag het niet zo zijn dat men tot een situatie komt waar cantor en koor in de plaats van de gemeente de zang voor hun rekening nemen en men tot een soort van concertuitvoering komt. Dat laatste heeft nog weinig weg van de gemeenschapsliturgie die oud-katholieken voor ogen staat.

3.4 Het kerkportaal

De toegang tot de kerkruimte is veel meer dan een hal die vooral bescherming tegen de wind moet bieden. Het is een plek van overgang van de gewone naar de sacrale ruimte. Vanuit de gewoonte uit de achtste eeuw om de gelovigen met doopwater te besprenkelen vooraleer zij de kerkruimte betraden voor de zondagseucharistie, hebben de wijwatervaten hun intrede gedaan. Dat we ons bekruisen met doopwater vooraleer we de kerkruimte betreden versterkt de ervaring van een andere wereld binnen te gaan. Het herinnert ons ook aan de overgang die onze doop in ons heeft teweeg gebracht. Een mooi wijvat verdient dus een goede plaats in portaal van de kerk. Bovendien is het kerkportaal de ruimte waar we tot stilte worden uitgenodigd om ons voor te bereiden op de stilte van de kerkruimte zelf.

Het kerkportaal is dus een soort van 'geestelijke sluis' die toegang biedt tot 'de ziel van mens en wereld', zoals we dat in de inleiding schreven. Het is dus een zone waar men in de juiste gesteltenis komt om de stap naar binnen 'te wagen'. Soms wordt een portaal zo ingericht dat men reeds zicht heeft op de kerkruimte zelf (door glazen wanden aan te brengen bv.). Toevallige voorbijgangers kunnen meteen een glimp opvangen van Gods aanwezigheid onder de mensen. Immers de inrichting van de kerkruimte straalt iets uit van de intensiteit van de liturgie en het geloof van de gemeente die er samenkomt.

Literatuur:

Adolf Adam: Wo sich Gottes Volk versammelt. Gestalt und Symbolik des Kirchenbaus. Freiburg-Basel-Wien, 1984.

Hans van Campen, Het kerkgebouw als heilige ruimte. Gesprek met Pim van Dijk, liturgisch vormgever. Eredienstvaardig. Tijdschrift voor liturgie en kerkmuziek. 2010/3 (26), 31-34.

Joris Geldhof (red.) Ruimte voor heiliging. Over liturgie, kerkgebouwen en hun interieur. Antwerpen, 2011.

Jozef Lamberts (red.) Ars celebrandi of de kunst van het waardig vieren van de liturgie. Leuven, 2003.

Uwe Michael Lang *Conversi ad Dominum*. Zu Geschichte und Theologie der christlichen Gebetsrichtung. Freiburg, 2010 (Fünfte, überarbeitete Auflage).

Gerard Lukken Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijk ritueel in onze cultuur. Baarn, 1999.

Gerard Lukken Met de rug naar het volk. Liturgie in het spanningsveld van restauratie en vernieuwing. Heeswijk-Dinther, 2010.

Daniel McCarthy Tussen doopvont, ambo en altaar. Hoe architectuur, kunst en rituelen zin en betekenis verlenen aan liturgie. de Kovel. Monastiek tijdschrift voor Vlaanderen en Nederland. (nummer 28, 2013) p.78-87.

Idelette Otten, 'Zeg niet wat je doet, maar doe wat je zegt.' Oremus *conversi ad Dominum*, laten wij bidden, gekeerd naar de Heer.(Augustinus). Niet-gepubliceerd verslag van een studieverlof. 2012.

Koenraad Ouwens Een basilica van 8 bij 12 meter: architectuur voor en vanuit de liturgie in de oud-katholieke kerk van Den Helder. Krommenie, 2011.

Een protestantse visie op het kerkgebouw. Met een praktisch-theologisch oogmerk. Utrecht, 2009.

Peter Ben Smit, Volk Gottes unterwegs: Zur Frage der Ausrichtung der Gebetsrichtung in der Eucharistiefeier. Internationale Kirchliche Zeitschrift. 2012/3 (102), 159-179.

Thomas Sternberg, Räume für die heilige Versammlung. Funktionale und theologische Probleme des Kirchenbaus.

Louis van Tongeren, Naar een dynamisch en flexibel gebruik van de ruimte. Een herbezinning op de herinrichting van kerken. In: Jozef Lamberts (red.) *Ars celebrandi* of de kunst van het waardig vieren van de liturgie. Leuven en Leusden, 2003, p. 85-114.

Luis van Tongeren, De ruimtelijke dimensie van de gemeenschapsliturgie.

Hans Uytendogaardt, Het kerkgebouw, ruimte om te vieren. Onuitgegevenpapaer, 17 maart 2011.

Johan te Velde Bidden naar het oosten. Gebedsrichting in spiritualiteit en liturgie. Nijmegen 2010.

Johan te Velde Het belang van het altaar in het monastieke leven. de Kovel. *Monastiek tijdschrift voor Vlaanderen en Nederland*. (nummer 28, 2013) p. 88-96.

Johan te Velde Het verhaal van het altaar. Een dynamisch fenomeen in de christelijke liturgie. Nijmegen. 2013.

Henk van Waveren, Ruimte(n) voor liturgie. Eredienstvaardig. *Tijdschrift voor liturgie en kerkmuziek*. 2002/6 (18) 220-224.

Herman A.J. Wegman *Geschiedenis van de christelijke eredienst in het Westen en het Oosten*. Hilversum, 1983.